

8
Центральний державний архів вищих
органів влади і управління України

Огляд документів ЦДАВО України
з історії становлення української мови
як державної в Українській Народній Рес-
публіці та Українській Державі

Схвалено науково-методичною
радою ЦДАВО України
протокол № I від 17.03.98р.
Виконавець - О.О.Швецько
зав. відділом використання
документів

м. Київ

Огляд документів ЦДАВО України
з історії становлення української мови
як державної в Українській Народній Рес-
публіці та Українській
Державі

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається велика кількість документів, що висвітлюють історію становлення української мови як державної в Українській Народній Республіці та Українській Державі у 1917-1920 рр.

В той час на офіційному рівні за допомогою законів і постанов уряду запроваджувалась українська мова, яка була обов'язковою для службовців державних установ і організацій. Ці документи зберігаються у фондах Української Центральної ради /ф.ІІІ5/, Ради Народних Міністрів УНР /ф.І063/, яка працювала у м. Житомирі і Києві, Ради Народних Міністрів УНР /ф.І065/, яка працювала у м. Києві, Кам'янці-Подільському, а потім на закордоні у Тарнові, Народного міністерства освіти УНР /ф.2581/, Міністерства народної освіти УНР /ф.2582/, Ради Міністрів УД /ф.І064/, Міністерства освіти УД /2201/, Державного суду УД /905/, Головного управління мистецтва та національної культури УД /ф.2457/, Канцелярії Директорії УНР /ф.І429/ та інших. Слід відзначити, що українізація тривала довгий час, торкалася різноманітних сфер життя суспільства, а дані про неї зустрічаються у вказаних вище фондах. Завданням даного огляду є аналіз основних фондів, з метою визначення поетапного проведення політики українізації, висвітлення проблем, які виникали в процесі її проведення. Крім того, розкрити здобутки, досягнення, а також показати ставлення до запроваджуваних заходів різних верств тогочасного суспільства.

Як широка державна програма українізація почала запроваджуватись з резолюції Української Центральної Ради /ф.ІІІ5, оп.І,

спр.І2, арк.І0 /, протоколу № 10 засідання Генерального секретаріату Центральної Ради від 18 вересня 1917р. про видання Тимчасовим урядом акту, де говориться,, що офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку і має перейти все діловодство" /ф.І063, оп.3, спр.І, арк.6,І8 / і відозви Генерального секретаріату освіти УНР до всіх урядових і судових установ УНР від 17 листопада 1917р. про права української мови на території України /ф.ІІІ5, оп.І, спр.26, арк.3 /.

Ці документи передбачали встановлення справедливої рівності між українською і російською мовами "при забезпеченні мовного права меншостей" /ф.І063, оп.3, спр.І, арк.І8 /. Ставилося завдання не лише проголосити формальну рівність, а й забезпечити можливість мовам колишніх пригноблених народів розвиватися так, щоб піднятися до рівня російської, і забезпечити українській мові таке становище, яке вона повинна мати по праву в українській державі. Наамперед передбачалось провести українізацію навчальних закладів, запровадити українську мову в діловодстві всіх установ та організацій, армії, судових установ. Для цього передбачалось створити спеціальні курси при державних установах для вивчення службовцями української мови.

Отже, в 1917р. робота по українізації розпочалася. Генеральне секретарство освіти повідомляло, що з свого боку прийде на допомогу всім урядовим особам на Україні в справі кращого ознайомлення їх з українською мовою і офіційною термінологією /ф.ІІІ5, оп.І, спр.26, арк.3 /.

Енергійний початок українізації дав свої результати. Наукраїнська справа пішла в освітній, поштовій та військовій сferах. Складаний 17 червня 1917р. Київський губернський український з"їзд

11

відзначив широку освітню та організаційну Канівської повітової управи, яка організувала українські курси для працівників канцелярій, щоб можна було скоріше перевести діловодство по всіх громадських та адміністративних установах на українську мову /ф.ІІІ5, оп.І, спр.54, арк.2зв./, а також прийняв постанову, яка пропонувала Центральній раді видати наказ до всіх державних та громадських установ, які є на Україні, про українізацію шкіл, земств, телеграфу, пошт, залізниці і інших /ф.ІІІ5, оп.І, спр.54, арк.4зв./.

II жовтня 1917р. на засіданні Генерального секретаріату було обговорено доповідь генерального секретаря освіти щодо видання обіжників до директорів середніх і інспекторів вищих початкових шкіл, а також директорів низких початкових шкіл про заведення з 1918р. як обов'язкових предметів української мови і українознавства, української літератури, історії та географії /ф.І063, оп.І, спр.І, арк.6/. В постанові третього українського національного зїзду Київщини 28 жовтня 1917р. прозвучало звернення з закликом до всього громадянства Київщини про заведення у школах навчання на рідній українській мові, де воно ще з яких-небудь причин не заведено /ф.ІІІ5, оп.І, спр.54, арк.28/. Із здобуттям державної незалежності і зростанням національної самосвідомості особливе місце приділяється відродженню української мови, в першу чергу, в системі народної освіти.

У фонді Народного міністерства освіти Української Народної Республіки відкладалася велика кількість документів, що стосуються українізації освіти. Зростала потреба населення в школах, але через брак грошових засобів міністерство не могло її задовільнити. Документи фонду свідчать, що місцеві органи самоврядування звертались до міністерства з клопотанням про дозвіл на відкриття

учбових закладів, які б утримувались за місцевий рахунок /ф.258I, оп.І, спр.58/. Це постанови загальних зборів, протоколи зборів жителів сіл, списки шкіл, які утримувались на місцеві кошти.

Гімназії, які утримувались у 1917р. на місцеві кошти в період існування УНР стали звертатися до уряду з проханням про проведення їх на державний бюджет. В їх число входили: Київська №4 українська гімназія товариства "Просвіта" на Шулявці /ф.258I, оп.І, спр.ІІ5/, українські гімназії на Катеринославщині /ф.258I, оп.І, спр.І29/, в Полтаві /ф.258I, оп.І, спр.ІІ4/, Харкові /ф.258I, оп.І, спр.ІІ7 / та інші /ф.258I, оп.І, спр.ІІЗ-ІЗ2/.

Діяльність товариства "Просвіта" по організації і фінансуванню українських гімназій теж широко подана у документах /ф.258I, оп.І, спр.ІІІ, ІІ4, ІІ7, спр.І24, арк.2-3, спр.І30 /.

Держава підтримувала громадські організації, які займалися просвітницькою діяльністю. Так, Центральна рада розглянула питання про виділення асигнувань Українському товариству шкільної освіти на утримання першої української гімназії у м.Києві /ф.258I, оп.І, спр.2. арк.І4, спр.І4, арк.8,33,54/.

У фонді збереглись документи про прийняття Народним міністерством освіти УНР і його шкільною радою на своїх засіданнях рішень про українізацію учебних закладів, тобто запровадження в них викладання української мови і предметів українознавства: українських літератури, історії, географії /ф.258I, оп.І, спр.І, арк.4, спр.23, оп.2, спр.7, арк.6/. Є дані про темпи українізації шкіл в цілому по Україні /ф.258I, оп.І, спр.28, арк.5I /, учебних округах /ф.258I, оп.І, спр.І06, арк.30,31 /, на Вороніжчині /ф.258I, оп.І, спр.54, частина території якої до 1923-25рр. входила до складу України/, у Катеринославському повіті /ф.258I, оп.І, спр.53, арк.87-91/, на Курщині /оп.І, спр.55, до здійснен-

ня адміністративно-територіальної реформи частина території теж входила до складу України/. Чернігівщині /оп.І, спр.52, арк.35-37; оп.2, спр.7, арк.І / Висвітлюється позиція та участь громадськості і різноманітних верств населення в українізації шкіл, наприклад: міжшкільних організацій м. Конотопа /ф.258I, оп.І, спр.70, арк.69/, II Ізяславського повітового селянського з'їзду /оп.І, спр.52, арк.53-54/, повітових земських зборів /оп.І, спр.52, арк.64, спр.53, арк.94/, сільських сходок /оп.І, спр.52, арк.45,46; спр.55/, земств і міських управ /оп.І, спр.52/, товариства "Просвіта" /оп.І, спр.70, арк.8-10,56,57/.

Документи свідчать про ставлення до українізації педагогічного колективу деяких шкіл і батьків учнів, введення української мови і предметів українознавства у Гадяцькій /оп.І, спр.І7, арк.87,88/, Радомишльській /оп.І, спр.І33/ чоловічих гімназіях, школах Волині /оп.І, спр.52, арк.25-26/, інших навчальних закладах /оп.І, спр.51,56,70,89,90 і спр.І42, арк.І4-І5 і оп.2, спр.7, арк.9-І2/, а також програмне забезпечення /оп.І, спр.90, арк.І48,І49,І51,І53,І54/, комплектування шкіл викладацькими кадрами /оп.І, спр.70, арк.20; спр.85, арк.35-55/, і вирішення багатьох інших питань, пов'язаних з проведеним українізації.

Особливу увагу приділяло Народне міністерство освіти УНР забезпеченню і організації постачання шкіл підручниками, навчальними посібниками і методичною літературою. Документи фонду містять інформацію про це /оп.І, спр.І, арк.2,4; спр.II-а, арк.5-Бзв.; спр.23, арк.З; спр.66; спр.52, арк.II0, спр.51, арк.3/. Незважаючи на величезну матеріальну скрутку, Генеральна шкільна рада вивчала можливості безоплатного забезпечення підручниками дітей українських шкіл із малозабезпечених родин /оп.І, спр.І,

арк.І6/. Активізувалася робота по підготовці навчальних посібників, їх рецензуванню, виданню, перекладу, заміні старої літератури на відповідну нову /оп.І, спр.І, арк.2, Ззв., 5, I3; спр.28, арк.ІІ, 45; спр.66, арк.І2/. У фонді збереглися документи про роботу комісій по складанню підручників для низкої початкової школи, по виданню підручника Закону Божого, по складанню підручників української мови, математики, географії, природознавства, іноземної мови й інших /оп.І, спр.І54, І55; оп.2, спр.З, арк.6-7/.

Неодноразово Народним міністерством освіти УНР подавались доповідні записи Раді Народних Міністрів з проханням про виділення грошей на видання учебово-методичної літератури /оп.І, спр.І, арк.50зв.; спр.І4, арк.83, 84, І09-ІІІ, ІІ9, І34, І35, І83/.

Військове становище, в якому перебувала УНР, ускладнило проблему забезпечення шкіл кадрами викладачів. Одним з рішень цієї проблеми Генеральне секретарство освіти вбачало звільнення вчителів від військової служби /оп.І, спр.І3, арк.21-27, 37, 40; спр.32, арк.І7-21, 29, 33, 34, 36; спр.86, арк.ІІ-І4/, а брак кваліфікованих викладачів української мови поповнювали, зокрема, шляхом переведення австрійських військовополонених офіцерів і вчителів-українців з Галичини і Буковини на Україну для роботи в школах /оп.І, спр.ЗІ, арк.25-27; спр.85, арк.35-55/.

Ідея українізації інститутів, семінарій, шкіл і гімназій знайшла широку підтримку як серед тих, хто навчався в них учибових закладах, так і серед громадськості. Серед документів - листи повітових земських управ, доповідні записи губернських і повітових комісарів народної освіти про хід українізації і труднощі при її проведенні, листи українських громад, резолюції, рішення, прийняті загальними зборами студентів і учнів, прохання про введення української мови і предметів українознавства /ф.2581,

оп.І, спр.І0, арк.І; спр.І3, арк.І0; спр.І6, арк.4; спр.І7, арк.3; спр.5І, арк.3; спр.55, арк.7; спр.70, арк.69-69зв.; спр.І05, арк.8-8зв; оп.2, спр.І, арк.35 /.

Документи свідчать про започаткування курсів історії і етнографії України, історії української літератури, української філософії, економічної географії України у Миколаївському вічительському інституті /оп.І, спр.85, арк.27/, хід українізації у Глухівському /оп.І, спр.І06, арк.1,2,30,31/, Феодосійському /оп.І, спр.70, арк.63-66/ вічительських інститутах, Коростишівській /спр.70, арк.43/, Херсонській /спр.70, арк.ІІ0/ вічительських семінаріях, а також у Ніжинському історико-філологічному інституті /оп.І, спр.37/, про необхідність викладання в духовних школах української мови і українознавства /оп.І, спр.70, арк.40; спр.73, арк.19/, українізацію у Київській церковно-вічительській семінарії /оп.І, спр.70, арк.90/.

У зв'язку з українізацією системи народної освіти назріла потреба у підготовці педагогічних кадрів. Необхідно було провести відповідну перепідготовку педагогів, в основному росіян за національністю і тих, які викладали російською мовою. З цією метою Народне міністерство освіти УНР вирішило організувати влітку 1918р. розгалужену мережу курсів українознавства. Спеціальною комісією була проведена велика підготовча робота. Документи свідчать про розробку планів проведення, визначення завдань і програм курсів, підбір лекторів, їх фінансове забезпечення. Піредбачалось відкриття лекторських або інструкторських курсів /для підготовки лекторів/, курсів для вчителів середніх і вищих початкових шкіл /ф.258І, оп.І, спр.І, арк.Ззв, 85зв., І03, І09, І15, І16, І44, І46, І48; спр.І4, арк.І70; спр.42, арк.6І, 84; спр.І63, арк.68, 70, 86/.

Велика увага приділялась і українізації вищої школи. Документи свідчать про розробку проектів українізації /оп.І, спр. 10, арк.50/, організацію комісаріату у справах вищих шкіл м. Києва для проведення демократизації і українізації вищих шкіл /оп.І, спр.10, арк.55/, відкриття кафедр українознавства в університетах і Київській духовній академії /оп.І, спр.10, арк.51-54; спр.70, арк.29; оп.2, спр.27/.

Значну роль у розвитку науки в Україні відігравало Київське українське наукове товариство. У фонді Народного міністерства освіти УНР зберігся проект закону про надання товариству одноразової матеріальної допомоги для видання наукових збірників і організацію роботи термінологічної комісії /оп.І, спр.14, арк. 128-131/.

У жовтні 1917р. було відкрито Український народний університет. Документи фонду розповідають про його організацію, фінансування і збір коштів у фонд "першого вільного народного українського університету", склад факультетів, підготовчих груп, курсів, реорганізацію народного університету в національний державний /оп.І, спр.15, спр.37, арк.71, 106-108, 146; спр.39, арк.46-47; оп.2, спр. 25, 27/.

За архівними документами можна простежити процес продовження українізації у 1918р. Цілий ряд документів фонду Ради Народних Міністрів УНР свідчить про активну роботу у справі українізації шляхом видання постанов, законів та внесення на розгляд Ради Народних Міністрів законопроектів. Збереглися закони Ради Народних Міністрів УНР про заснування при Міністерстві народної освіти комісії по складанню технічної термінології та розгляду українських підручників для професійної освіти /ф.1065, оп.І, спр. 220, арк.1/, закон про асигнування 490000 гривень на влаштування

українських книгозбірень при українських державних середніх школах /оп.І, спр.222, арк.І/; постанови Ради Народних Міністрів УНР про асигнування 53943 крб. на улаштування І-ої Київської української гімназії ім. Т.Шевченка /оп.І, спр.І29, арк.8/, про значні кредити Міністерству земельних справ на видання підручників для шкіл, підлеглих міністерству /4493500 крб./ /оп.І, спр.ІІ9, арк.2-3/, про виділення в розпорядження міністра народної освіти 500000 карбованців /50000 гривень/ на задоволення культурно-просвітніх й інших потреб вчительства - для видачі українським вчительським спілкам /оп.І, спр.78, арк.І/, про надання в розпорядження Міністерства народної освіти 1220000 гривень на улаштування /або відкриття/ українських бібліотек при вчительських інститутах та вчительських семінаріях /оп.І, спр.77, арк.І/.

Зберігся також проект закону, внесений міністром сповідань І.Огієнком на розгляд Ради Народних Міністрів про "тимчасові штати комісій по перекладу Святого письма і богослужбових книжок на українську мову /оп.4, спр.77, арк.75; спр.78, арк.І48/.

Продовжувалась справа українізації і в установах освіти. Документи фонду Міністерства народної освіти УНР свідчать про проведення українізації насамперед навчальних закладів. Так, у Херсонській губернії, виходячи з того, що "більшість населення /75%/- українці, а вчителів-українців майже немає, губернська управа прохаче українізувати Юр'ївський і Миколаївський вчительські інститути". /ф.2582, оп.З, спр.І6, арк.І-Із/. Український народний університет у Кам'янці-Подільському мав на меті "поширювати серед населення в доступній формі українською мовою знання по всіх галузях науки" /оп.І, спр.І73, арк.32/. Знову ж запроваджуються курси українознавства по губерніях для вчителів /оп.З,

спр.21, арк.23/. Міністерством народної освіти продовжується робота по перетворенню мішаних шкіл на українські та запровадження з початкових класів української мови /оп.І, спр.75, арк.4; спр.118, арк.5; спр.125, арк.3 - Ззв.; спр.137, арк.13-13зв.; спр.129, арк.41; спр.129, арк.24 /. Видаються обіжники та накази міністра народної освіти про викладання в школах виключно українською мовою, збільшення у випускних класах кількості лекцій з української мови, за рахунок зменшення числа лекцій з інших предметів, насамперед російської мови і літератури /оп.І, спр.2, арк.41; спр.2, арк.51; спр.9, арк.8; спр.17, арк.ІІ; спр.143, арк.99; оп.2, спр.ІІ, арк.19; спр.13, арк.І, спр.34, арк.4; спр.24, арк.2 /.

Гостро стояло питання про забезпеченість шкіл приміщеннями. Але, незважаючи на труднощі, у 1918р. на Київщині було відкрито 10 нових українських гімназій, на Полтавщині - 12, на Поділлі - 4, Херсонщині - 2, Чернігівщині - 2, Катеринославщині - 1 /оп.І, спр.106, арк.32/,

Згідно закону від 5 грудня 1917р. всі професійно-технічні училища передавались відомствами у відання Народного міністерства освіти УНР.

Основні напрямки діяльності департаменту професійної освіти були викладені 17 квітня 1918р. і полягали в українізації 75% усіх існуючих на території республіки професійних шкіл, збільшення кількості і створення найбільш оптимального типу професійних шкіл, відповідно вимогам технічно-педагогічним, а також потребам індустрії /№.258І, оп.І, спр.173, арк.15/. У фонді є також документи про фінансовий стан і українізацію Київської чоловічої торговельної школи /оп.І, спр.188, арк.2-4/ і Чернігівської міської трьохкласної торговельної школи /оп.І,

спр.І88, арк.9-19/, про відкриття Товариства розвитку автомобільної техніки Першої української школи шоферів-механіків у м. Києві /оп.І, спр.І89, арк.2,4/.

Про об'єктивні причини, що викликали необхідність запровадження українізації, йдеться у листі комісара по народній освіті Рівенського повіту Народному міністерству освіти від 9 квітня 1918р.: "Україна стоїть перед майбутнім величезним будинком національної культури. На великий жаль, наша інтелігенція, живучи традиційно, в більшості поглядає на північ і тим самим страшенно шкодить справі... Учителі і особи, які стоять на чолі серед шкіл, всікими засобами ведуть завзяту боротьбу проти "насильственої" на їх погляд українізації... Українське населення повіту страшенно скривдано; не дивлячись на це, наш народ складає 75% всього населення повіту, він не має ні однієї державної середньої української школи, тоді як російських шкіл на 7% населення великокурського є 5" /ф.258I, оп.І, спр.49, арк.10-10зв/. Але оплотом русифікаторської шкільної політики була Київська шкільна округа з попечителем В.П.Науменком. Документи свідчать про конфлікт Генерального секретарства освіти з керівництвом округи /ф.258I, оп.І, спр.І, арк.4,39,46,108,111,113,131зв.: 104, арк.І; спр.І73, арк.21-38; спр.І05, арк.8-8зв./, зміщення інспекторів і директорів шкіл - працівників українізації /ф.258I, оп.І, спр.І, арк.20; спр.І3, арк.42; спр.70. арк.69-69зв.; спр.59, арк.9/.

У період існування Української Народної Республіки в країні широко розгорнувся рух за вивчення національної історії та культури, створення національних театрів. Про це свідчать постанови та рішення Першого Всеукраїнського з'їзду делегатів просвітницьких товариств /ф.ІІІ5, оп.І, спр.І2, арк.І8,21,28,68-73/;

статут товариства "Кобзар" у Кирилівці /ф.ІІІ5, оп.І, спр.4, арк. 1-2/; резолюції, прийняті на загальних зборах секції вищої школи та представників української науки /ф.ІІІ5, оп.І, спр.12, арк.43/; протокол Хотовських волосних земських зборів від 29 квітня 1917р. /ф.ІІІ5, оп.І, спр.12, арк.55/.

Українізація торкнулась також і сфері культосвітніх установ. З метою підняття українських театрів до єврейського рівня при Генеральному секретарстві освіти було створено комітет українського національного театру, який складався з представників культури /ф.258І, оп.І, спр.20І, арк.1-3, 6, 9-10, 41, 43-45, 55-59, 63-65, 69, 117-118/. У документах Української Центральної ради збереглись протоколи засідань комісії по створенню національного українського театру від 4-10 травня 1917р. та комітету українського національного театру від 13 травня 1917р. - 27 березня 1918р. /ф.ІІІ5, оп.І, спр.58/.

Проекти законів, постанови Генерального секретаріату освіти, бюджети, кошториси і пояснювальні записи до них, доповіді заступника голови театральної ради містять інформацію про організацію, фінансування, репертуар, умови прийому до складу театральних труп, зокрема Українського національного театру /ф.258І, оп.І, спр.14, арк.82; спр.42, арк.74; спр.196, арк.16; спр.20І, арк.71-76, 79, III/, Державної української опери /ф.258І, оп.І, спр.200, арк.1-2; спр.20І, арк.19, 35-36, 38; спр.203, арк.2-5, 14-16/, Державного українського драматичного театру /ф.258І, оп.І, спр.203, арк.6-8, 12-13/, Українського національного робітничого театру /оп.І, спр.20І, арк.62/. За короткий час була створена широка мережа театрів на місцях. Документи висвітлюють діяльність товариства "Одеський український театр" /ф.258І, оп.І, спр.196, арк.32-33/, організацію в с. Кривому Сквирського повіту на Київщині першого українського селянського

театру /ф.258I,оп.І,спр.42,арк.57/. Генеральне секретарство освіти приділяло також увагу організації бібліотичної справи. Була створена спеціальна комісія по організації Української національної бібліотеки /ф.258I,оп.І,спр.227,арк.20/. Збереглися обіжники Генерального секретарства освіти до повітових управ про організацію українських бібліотек "для вчителів шкіл і народу" /ф.258I,оп.І,спр.І,арк.3/, організацію українського відділу при Київській міській бібліотеці /оп.І,спр.І,арк.27/, складання бібліотечно-архівним відділом секретарства освіти зразкового каталогу літератури для українських бібліотек /оп.І,спр.І63,арк.97/.

Почалася робота в такій вакливій галузі, як телеграф та пошта. Наказом № 3 від 15 лютого 1918р. народного міністра пошт та телеграфів вимагалось змінити всі російські написи в поштових, телеграфних і телефонних установах УНР - на українські /ф.III5, оп.І,спр.39,арк.4/. Наказом № 7 від 4 березня 1918р. Міністерство пошт і телеграфів зобов'язало "всіх урядовців поштових, телеграфних і телефонних установ УНР негайно приступити до вивчення української мови і її орфографії, щоб на протязі трьох місяців всі урядовці вже володіли українською мовою. При призначенні на посади і при переміщенні урядовців на вищі посади потрібно було мати на увазі знання ними української мови" /ф.III5,оп.І,спр.39,арк.8/. В додаток до наказу № 3 від 15 лютого 1918р., 30 березня 1918р. пропонувалось всі написи на російській мові - на поштових скриньках, вагонах, штемпелях та печатках найближчим часом замінити українською мовою /ф.III5, оп.І,спр.39,арк.37/.

Міністерство внутрішніх справ також ухвалило змінити всі вивіски і написи на торговельно-промислових, банківських закладах і конторах з російської на державну українську мову і діловодство вести теж державною українською мовою /ф.III5, оп.І,спр.29,

арк.І40,І41/. У фонді Ради Народних Міністрів УНР зберігся лист Державної канцелярії до директора бюро преси д.Донцова про ширкуляр Державного секретаря від 9 липня 1918р. про вживання в листуванні з Державною канцелярією державної мови /ф.І063,оп.І, спр.І3, арк.40 /.

Армія теж відразу відгукнулась на українізацію. Так постановою загальних зборів офіцерів і солдат 466-го піхотного Малинського полку вимагалось "негайного заведення мови в уряді, школі, суді і по всіх громадських інституціях на території України, зібрati пожертви на українську літературу і негайно післати за здобуттям її в Київ" /ф.ІІІ5,оп.І,спр.І2;арк.ІІ /. Другий Всеукраїнський військовий з"їзд, який відбувся 5-II квітня 1917р. теж прийняв постанови, якими передбачалось навчання в учебних командах для українців українською мовою і переклад військових статутів /ф.ІІІ5,оп.І,спр.2,арк.88-89/. А вже 22 вересня 1917р. голова Українського військового генерального комітету при Українській Центральній раді інформував про переклад муштрового статуту на українську мову і негайну передачу його до друку в кількості 20000 примірників /ф.ІІІ5,оп.І,спр.32,арк.59/. Третій Всеукраїнський військовий з"їзд, який відбувся 20-31 жовтня 1917р., вимагав від уряду "негайного вилучення українців на фронті і в тилу в окремі частини, а також українізації гарнізонів на території України" /ф.ІІІ5,оп.І,спр.2,арк.93,97/, українізації Чорноморського флоту, який на 80% складався з українців і надалі, щоб поповнювався виключно українцями, а також, щоб всі українці Балтійського флоту під час зимової кампанії негайно були переведені до Чорноморського флоту" /ф.ІІІ5,оп.І,спр.2,арк.100/.

У грудні 1917р. постановою Першого українського з"їзду Західного фронту було прийняте рішення про українізацію 42-ї пі-

хотної дивізії та перейменування 4-ї окремої телеграфної роти в українську. /ф.ІІІ5, оп.І, спр.8, арк.І7/.

В умовах проведення політики українізації були спроби, хоч і слабкі, врахувати в законодавчих актах України національні і побутові умови України. Але більшість законопроектів так і лишилися на папері.

І все таки в історію діяльності Української Центральної ради, Ради Народних Міністрів УНР, Народного міністерства освіти УНР увійде відкриття ними перших українських народних університетів та інститутів, Академії Наук України, Академії мистецтв, Української національної бібліотеки, національного театру.

Документи свідчать, що в період гетьманщини Рада Міністрів Української Держави вже більш серйозно підійшла до проведення українізації. Було видано низку законів, серед яких Закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах -/ф.І064, оп.2, спр.І, арк.93/, ухвалений Радою Міністрів Закон про відкриття з 1 липня 1918р. чотирьох кафедр українознавства у Харківському та Новоросійському державних університетах. Це кафедри історії України, історії української мови і історії українського письменства на історико-філологічному факультеті, та кафедра історії західно-руського права на правничому факультеті /ф.І064, оп.І, спр.І85, арк.І/. Зберігся у фонді Ради Міністрів УД також Закон про право писання та оборони дисертаций на вчені ступені у всіх вищих школах України українською мовою /ф.І064, оп.І, спр.І38, арк.І/.

Але для впровадження українізації потрібно було чимало коштів. Документи свідчать, що Радою Міністрів УД були прийняті закони і постанови про асигнування коштів для українізації. 2 червня

1918р. був прийнятий Закон про асигнування Міністерству освіти на курси українознавства для вчителів по всій Україні 2млн. 184 тис. 790 карбованців /ф.І064,оп.І,спр.2II,арк.9/; 7 червня 1918р. був прийнятий Закон про асигнування Міністерству освіти 2 млн. крб. на видання шкільних підручників, бо, як видно з доповідної записки міністра освіти Раді Міністрів "книжки на українській мові, особливо для низкої початкової школи потрібні в мільйонах примірників" /ф.І064,оп.І,спр.2I4,арк.І/. Також назріла потреба в курсах українознавства для вчителів, а Генеральною шкільною радою освіти був затверджений план їх організації. Рада Міністрів УД видала Постанову про асигнування Міністерству освіти на потреби лекторських курсів 28910 крб. /ф.І064,оп.І,спр.265,арк.І,2/.

Найбільшу увагу справі здійснення українізації приділяло Міністерство освіти Української Держави, педагогічні ради вчителів, вчительські спілки. Ці люди не лише прагнули навчити інших, але й наполегливо працювали самі.

Документи свідчать про проведення курсів українознавства для вчителів початкових /ф.220I,оп.І,спр.977; спр.979,арк.69-89зв;спр.978/ та середніх і вищих початкових шкіл /ф.220I,оп.І, спр.8I,арк.І9; спр.804;спр.827,арк.26;спр.956; спр.980;спр.602; спр.764; оп.2;спр.І3, арк.І6 /. Курси працювали у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Житомирі, в них брали участь представники всіх губерній /ф.220I, оп.І, спр.593/. Київська фінансова палата розподілила кредити на курси українознавства. В розпорядження Житомирської повітової народної управи надійшло 37100 крб., Катеринославської - 37100 крб., Полтавської - 37100, Рівенської - 37100, Вінницької, Олександрівської, Миргородської, Уманської - по 37100 карбованців і Харківській повітовій народній

управі 69320 крб. /ф.220І, оп.2, спр.І4, арк.І-9 /.

Генеральне секретарство освіти сумлінно і відповідально ставилося до українізації. У фонді Міністерства освіти УД збереглися документи про проведення анкетування для вирішення питання національного характеру учбових закладів України, результати якого свідчать, що в більшості всі учні-українці бакають вчитися українською мовою /ф.220І, оп.І, спр.І6І/. Серед документів є також узагальнені відомості про учителів гімназій й інших середніх шкіл, які можуть викладати українською мовою /ф.220І, оп.І, спр.598, 599/, списки курсів, гімназій, дані про кількість українців по всіх повітах Української Держави /ф.220І, оп.І, спр.І60/, що становить приблизно 80% /ф.220І, оп.І, спр.І60, арк.52-54 /.

Уряд Української Держави заохочував державні школи та гімназії, виділяючи кошти. Директори звертались до Міністерства освіти з проханням про відкриття українських державних гімназій і переведення вже існуючих на державні кошти. У фонді Міністерства освіти збереглися документи про відкриття української державної гімназії у м.Березнеговатому на Херсонщині /ф.220І, оп.І, спр.609/, у м.Кам'янці-Подільському /оп.2, спр.68, арк.4 /, м.Ічні на Чернігівщині /оп.2, спр.67/, м.Печенігах на Харківщині /оп.2, спр.63, арк.7 /, м.Шепетівці на Волині /оп.2, спр.64, арк.2/, м.Золотоноші на Черкащині /оп.І, спр.594, арк.ІІ3/, м.Одесі /оп.І, спр.594, арк.26/, м.Рівному /оп.І, спр.596, арк.21, 24 / та інших /оп.І, спр.410, 595, 597 /.

На кінець березня 1918р. на Україні існувало ще й 9 приватних українських шкіл у Полтавській, Катеринославській, Харківській та Чернігівській губерніях /ф.220І, оп.І, спр.І60, арк.8-9, 24-25 /.

Документи розповідають про факти українізації навчального процесу шкіл, про успіхи й труднощі в цій роботі, ставлення вчителів та учнів до необхідності знати українську мову /ф.220І, оп. I, спр.21, арк.42зв.; спр.84,арк.23; спр.60І; спр.650,арк.17;спр. 65І, арк.14-14зв.; спр.676;спр.690;спр.98І, арк.2;спр.1003,арк. 4-5зв.; оп.2,спр.81,арк.3;спр.266,арк.1;оп.3,спр.6, арк.21; спр. 28,арк.23 /.

Процес українізації був тісно пов'язаний з розвитком словникової бази. Велика робота по практичній розробці загальних і термінологічних словників проводилась термінологічною комісією, завданням якої було збирання, розроблення і систематизація матеріалів української термінології в різних галузях. Термінологічна комісія створена при Українському науковому товаристві займалась в основному розробкою термінів природознавства. Комісія підготувала до друку словники українських термінів по фізиці, хімії, а також словники українських назв рослин і комах; набликалась до кінця праця по складанню словників українських термінів з ботаніки, зоології і геології /ф.220І,оп.І,спр.92,арк.6; спр.33І,арк.2/.

Звичайно, процес українізації проходив ^{не} завжди гладенько. Документи свідчать, що батьківські комітети протестували проти навчання своїх дітей українською мовою, у листах до повітових управ просили відтягти навчання українською мовою і пропонували починати українізацію поступово, починаючи з підготовчого класу /ф. 220І,оп.І,спр.587,арк.18-18зв./. Кошти на відкриття курсів українознавства не завжди виділялись. У фонді Міністерства освіти збереглися документи про відмову Херсонській повітовій управі в коштах на утримання курсів /ф.220І,оп.І,спр.293/.

Велику роботу в справі українізації проводили товариства "Просвіта". Документи свідчать про заснування радою товариства

"Просвіта" у м. Сумах курсів українознавства імені І. М. Стеценка, а також окремо курсів української мови, які складалися з двох груп /ф. 2201, оп. 2, спр. 374, арк. 5/. Зберігся цікавий документ - заява голови Хабенської "Просвіти", якого було опубліковано у "Вісٹях краєвої преси" за 1918 р. № 16 про невизнання "Просвіти", де йдеться про те "що міліція і німці розігнали товариство "Просвіта" і відібрали помешкання, а такі книжки, як історія України, Кобзар, байки та інші визнані політичними і сконфісковані. Міліція не визнає української мови". /ф. 2201, оп. 2, спр. 381, арк. 12 /.

Окремі документи висвітлюють проведення українізації у Головному управлінні мистецтва та національної культури УД. Це проекти законів, представлені на затвердження Ради Міністрів, про одноразовий відпуск Міністерству освіти коштів з державної скарбниці - "на придбання кінематографічного ательє для вироблення українських кінематографічних фільмів 75000 крб". /ф. 2457, оп. 1, спр. 62, арк. 59/ та законопроект про обов'язкові українські написи на кінематографічних фільмах /ф. 2457, оп. 1, спр. 62, арк. 12-12зв./. У фонді Головного управління мистецтва та національної культури УД зберігся наказ міністра освіти І. Огієнка про зносини з установами виключно державною українською мовою, якщо вони друкуються на державні кошти /ф. 2457, оп. 1, спр. 34, арк. 30 /.

Запроваджувалась українська мова і в судових органах, зокрема у Генеральному суді Української Держави. Звичайно, це не була українізація в повному розумінні слова. Суди і надалі обслуговувались російською мовою /ф. 905, оп. 6, спр. 120, арк. 3зв./. Але Генеральне секретарство судових справ видавало циркуляри про заміну вивісок, написів, виконаних російською мовою на українську. /ф. 905, оп. 5, спр. 5, арк. 1/. Водночас, пропонувалося, на короткий

час, поки урядовці вивчать українську мову, запрошувати на роботу осіб, які володіють українською мовою /ф.905,оп.5,арк.І/.

У фонді Генерального суду УД зберіється лист С.Шелухіна до міністра судових справ М.Ткаченка, де говориться про те, що, "з утворенням Української Держави мова стала мовою державною і тому всі урядовці повинні знати її і вживати в усіх урядових актах, листуванні, зносинах, як і взагалі у всім діловодстві" /ф.905,оп.5,спр.5,арк.5;оп.6,спр.І9,арк.21-21зв; ф.1064,оп.2, спр.5,арк.З0/. Але самі урядовці не вважали себе за потрібне знати мову українського народу і не хотіли її вивчати. /ф.905, оп.5,спр.5,арк.5/. Так, документи свідчать, що на загальних зборах Державного сенату йшла мова про те, що мовою "суду може бути тільки одна російська мова, яка зрозуміла цілому населенню Української Держави, а не українська мова, якою навіть із місцевого корінного населення володіють лише декотрі". /ф.905,оп.6,спр.І20,арк.Ззв/. На місцях, голови судових палат так були проти введення української мови. Голова Київської судової палати на засіданні ради присяжних повірених округу зачитав постанову, в якій говориться про те, що "Рада вважає, що не тільки скасування, а навіть утиснення російської мови в веденні правосуддя на Україні було б рівноважне катастрофічному руйнуванню всього правого устрою" /ф.905,оп.6,спр.9,арк.3,8/; голова Російського народно-державного союзу в Одесі написав голові Державного сенату, що союз вважає, в інтересах всього українського населення, російську мову визнати мовою державною /ф.905,оп.6,спр.І9,арк.2/; у листі Полтавської повітової ради спілки хліборобів-власників до голови Державного сенату так йдеться про те, що "хлібороби Полтавщини настійно клопочуть, щоб уряд Української Держави призначив російську мову державною на рівні з українською" /ф.905,оп.6,

спр.І9,арк.7зв./

Це небажання переходити на українську мову мотивувалось тим, що на Україні діють російські закони, які не перекладені українською мовою і немає розробленої юридичної термінології українською мовою.

Документи свідчать, що духовенство теж підтримувало проведення українізації. Так, у листі ректора Київської духовної академії міністру освіти подається інформація про відкриття при академії трьох кафедр українознавства - української мови, української літератури, історії України /ф.220I,оп.І,спр.348,арк.1-2/. У серпні 1918р. між Міністерством освіти і Центральним бюро Всеукраїнської вчительської спілки була укладена угода про видання "Святого Євангелія" українською мовою в кількості 100000 примірників /ф.220I,оп.І,спр.702,арк.II/. Збереглася також копія постанови Всеукраїнського Кирило-Мефодіївського братства у справі видання Святого Євангелія українською мовою, де йшлося про віддрукування "як можно скоріш, богослужебного Євангелія на українській мові" /ф.220I,оп.І,спр.702,арк.I3/.

У жовтні 1919р. вже Дирекцію УНР була прийнята постанова про асигнування з таємного фонду Директорії 10000 гривень в розпорядження міністра сповідань для покриття спеціальних видатків на інформацію про українізацію церкви /ф.1429,оп.І,спр.І,арк.33/. У фонді Канцелярії Директорії УНР збереглися окремі документи, які свідчать про бажання українізації церковного життя. У листі міністра сповідань І.Огієнка голові дипломатичної місії УНР в Італії висловлено прохання порушити перед ректором Орієнタルного інституту в Римі справу про викладання української мови. Таким чином, - пише Огієнко, - інститут не має однієї з богослужбових мов, бо вже поло-

30

вина української території з живим захопленням хвалить Господа на рідній українській мові, яка знов повернула собі старі права мови богослужбової" /ф.І429, оп.2, спр.І54, арк.І35-І36зв./. У Віснику Міністерства сповідань було опубліковано звернення до всіх преосвящених архієпископів і єпископів про відправлення Служби Богої українською мовою /ф.І429, оп.2, спр.І54, арк.І55/. У лютому 1919р. Культурно-просвітня секція Трудового конгресу звернулася до Міністерства культів про асигнування із державної скарбниці 200000 гривень на видання тижневика "Віра та держава", який би служив, головним чином, "обороні автокефальності української церкви і українізації нашого церковного життя", /ф.І429, оп.І, спр.8, арк.29/. Зберігся у фонді Канцелярії Директорії УНР також лист ректора Українського вільного університету в Празі О.Колесси ректору Кам'янець-Подільського державного українського університету з подякою за пінний переклад українською мовою "Святої Служби Богої от Івана Золотоустого, що причиняється до поглиблена національної свідомості українського народу в справі націоналізації української церкви". /ф.І429, оп.2, спр.І54, арк.І34/.
30

Та при всіх здобутках, наслідки українізації були досить непрості. З одного боку більш ніж будь-коли людей опанувало українську мову, ознайомилося, до певної міри, з українською літературою і культурою, деято навіть почав розмовляти українською мовою. З іншого боку притаманий політиці українізації елемент примусовості викликав почуття ворохості до української мови. Та адміністрування і не могло дати добрих наслідків.

В ІДАВО України немає документів з розпорядженнями припинити українізацію, але на початку 20-х років відбувається спад національного відродження.

Та справа тих, хто розпочинав українізацію не зникла безслід-

но, досвід минулого зберегли архівні документи. А ті проблеми, що хвилювали громадян України у 1917-1920рр., знову стали актуальними з набуттям України незалежності у 1991р.

Зав. відділом використання
документів

И.І.С

О.О.Швецько